

ХУДОЖНІ ТЕКСТИ ТА ОБРАЗИ В ПРОЕКТАХ СУЧАСНОЇ ЗЕМЛЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ

Людмила Корнеєва, Марина Дяченко

Literary texts and artistic images in modern ground architecture

Lyudmila Korneeva, Maryna Diachenko

The article focuses on the image of ground that had various meanings in the human culture from ancient times. On the one hand, it was a place of living that provided people with all means necessary for their physical survival and had an exclusively material value. On the other hand the ground was a part of myth; it was a subject of philosophical (or would-be philosophical) reflections. Step by step, humanity learned to perceive ground from artistic and aesthetic perspectives: as a place that sometimes could be beautiful by itself and sometimes needed to be decorated by people. In the modernity, the ground is more often viewed not only as a surface or a place for artistic work but as an environment or even a material for the latter. Inhabitants tend to decorate not only its aboveground but also its underground surroundings. This tendency has resulted in introduction of the modern high-tech underground buildings and the phenomenon of ecological ground architecture formation. In field of the visual design, the new approach to ground as a material for artistic activity emerged. The article presents a hypothesis that historical traditions contributed to the modern land architecture to a lesser degree. In the past the ground architecture was often awkward, pragmatic, and artistically inconsistent. It was a result of some specific materials, technological and climate conditions which people faced. At the same time, in folklore and fiction literature the aboveground and underground environments, including houses, were often depicted as artistically attractive. Therefore, for modern artists, the popular verbal and visual images of underground buildings serve as a rich source for inspiration in their work on the real-life projects in the field of ground architecture. The names and design features of some projects attest this idea. For instance, the modular "Hobbit House" created by the Green Magic Homes company makes an appeal to the literary works by J. R. R. Tolkien. The links between the modern ground architecture, literary texts and artistic images demonstrate that in the modern world not only the real life influences art, but virtual imaginative worlds begin to form the space of the reality itself.

Key words: earthen architecture, underground construction, dugout, lend-art, ecological building, interconnections between types of arts

Земля від самого початку культурогенезу сприймалась і усвідомлювалась людством у максимально широкій амплітуді значень. З одного боку, вона була місцем проживання, яке надавало людині необхідні для фізичного виживання засоби та виступало суто матеріальною цінністю. З іншого – земля вже в найдавніші часи ставала складовою міфу, осмислювалась як одна зі стихій буття та елемент структури всесвіту, піддавалась філософській (або квазіфілософській) рефлексії.

Поступово людство вчилось сприймати землю й у художньо-естетичному ракурсі: як місце, яке іноді є прекрасним само по собі, а іноді може бути прикрашене людиною. Ближче

Іл. 1. Г. К. Андерсен "Дюймовочка". Художник-ілюстратор Б. Діодоров. Джерело: <http://knigiskartinkami.ru/hudozhniki/boris-diodorov/>

до сьогодення земля все частіше починає сприйматись не тільки як поверхня і місце для творчості, але і як середовище та навіть матеріал для цієї творчості. Сучасна людина художньо оформлює вже не тільки своє наземне перебування, але й підземне. Результатом цієї тенденції стали дизайн сучасного високотехнологічного підземного будівництва й феномен екологічної земляної архітектури. В галузі візуального мистецтва наслідком нового підходу до землі як до матеріалу для творчості став ленд-арт.

Передісторія сучасних земляних будівель іноді пов'язується з використанням людиною ще у прадавні часи природного підземного й наземного простору, тобто печер, гротів та інших особливостей рельєфу (у тому числі для побудови найпримітивніших жител-землянок, підземних споруд в середині схилу, пагорбу або скелі, які іноді називаються "норами"). Втім, такі прадавні зразки житла як печери, гроти й навіть штучні "нори" не мали та й не передбачали якогось художнього, мистецького задуму чи підходу при своєму облаштуванні. Підземні й земляні об'єкти того часу не можуть претендувати на

статус архітектури як з причини своєї природності, так і з причини відсутності сформованої художньо-естетично свідомості у синкретичній культурі. Тож можна вести мову лише про більш чи менш значне втручання у природний ландшафт з метою пристосування його для своїх потреб.

Дещо пізніше доволі поширеними виявились землянки та напівземлянки обладнані з використанням деяких інших матеріалів, крім землі: дерева, каміння, кістки тощо. Науковцями доволі широко висвітлені різнобічні питання історії й сьогодення підземного будівництва та земляної архітектури. І. А. Готун у статті "Слов'яно-руське сільське житло та питання його відтворення" детально зупиняється на історії графічних реконструкцій землянкового й напівземлянкового типу та, наводячи дуже широку бібліографію й ілюстративний матеріал, узагальнює раніше опубліковані дані з теми. Найбільш дискутованими, на думку цього автора, видаються не технічні, а соціальні питання щодо заглиблених земляних конструкцій і земляного насипу на покрівлі. Земляна споруда апіорі сприймається як більш примітивна у порівнянні з наземною, й І. А. Готун розділяє думку деяких дослідників "про помилковість шляху штучної архаїзації і примітивізації моделі життя за часів Київської Русі" (Готун 2013, с. 22). Власне, йдеться про те, що земляні споруди на той час були тільки одним із варіантів житла. Крім того, "заглиблена в землю частина споруд – єдине, що дійшло до нас у більш-менш автентичному вигляді, решту доводиться реконструювати на підставі побіжних даних чи без будь-яких даних взагалі, що призводить до цілком довільних бачень" (Готун 2013, с. 30). Хоча будівництво примітивних землянок практикувалось й упродовж усієї подальшої історії, проте очевидно, що чим ближче до нашого часу, тим у більшій мірі будівництво примітивного земляного житла обумовлювалась виключно якимись особливо важкими соціально-

економічними та історичними обставинами, а саме житло такого типу не передбачало жодного художнього аспекту.

До нашого часу подекуди також збереглися зразки і значних підземних споруд та навіть підземних міст. На відміну від примітивних землянок, такі артефакти іноді можуть мати як історичне, так і мистецьке значення. Серед прикладів – підземні храми на честь Шиви й Еллори в Індії, підземні міста Деринкую й Каймакли у турецькій провінції Каппадокія, туніське місто Матмата, розташовані у Криму міста-фортеці Чуфут-Кале й Мангуп-Кале та ін. Крім відомих реальних артефактів такого типу існує значна кількість

поки-що не підтверджених реальними фактами легенд та сказань про підземні міста, замки тощо. Саме такі легенди часто використовують у своїх текстах письменники, поети й різного роду езотерики. Недостатність чіткої доведеної інформації про унікальні підземні споруди разом з наявністю свого роду фонового знання щодо їх можливого існування сприяє міфізації й фантастичній та фентезійній інтерпретації подібних образів в художніх текстах.

В даній публікації ми висуваємо гіпотезу, згідно з якою художньо-естетичні аспекти сучасної земляної архітектури походять не від реальних історичних форм земляного будівництва, але у значній мірі опосередковані й обумовлені літературними та візуальними художніми образами й мотивами. У контексті теми даної публікації необхідно звернути увагу, що поширеність примітивного земляного будівництва майже до сучасності, а, головне, негативні соціально-економічні й інші причини її історичної актуальності, мали б сформувати переважно негативні асоціації зі спорудами подібного типу. Тому навряд чи саме образ реальної примітивної землянки міг виступати безпосереднім зразком або прообразом для комфортної та високоестетичної сучасної земляної архітектури. Натомість художньо інтерпретовані ілюстраторами земляні житла героїв казок, або детально описані земляні поселення з літератури фентезі, що відомі всім нашим сучасникам на рівні фонової інформації

Іл. 2. В. Біанкі "Лис та Мишеня". Художник-ілюстратор Ю. Васнецов. Джерело: <http://audioskazki.net/archives/7720>

Іл. 3. Земляний будинок "Лисяча нора" від архітектурної студії Christian Muller Architects. Джерело: <https://novamett.ru/dom/dom-v-peshchere>

(або, за термінологією Террі Претчетта, *white knowledge* — тобто "сукупності ідей, образів, фактів, джерело яких не завжди можна виявити" (Канчура 2011b, с. 91)) дійсно можуть впливати на стилістику й художньо-естетичні аспекти деяких реальних сучасних архітектурних проектів.

На нашу думку, з'ясування особливостей взаємозв'язку літературних та візуальних художніх образів зі специфічною архітектурою, про яку йдеться у нашій публікації, потребує розмежування таких понять як земляна архітектура та підземна архітектура. Чітке й принципове відокремлення земляних споруд від підземних у дослідженнях, як

правило, не простежується. Втім, у ряді публікацій висловлюються положення, які дають підстави для такого розмежування. Так Р. Я. Берест у статті “Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття” зазначає: “Гористий рельєф Прикарпаття сприяв появі та паралельному функціонуванню в добу середньовіччя двох основних типів чернечих жител: 1. Печерних порожнин, вирубаних у кам’яній основі. 2. Штучних заглиблених або наземних будівель, споруджених на відкритій місцевості з будівельного матеріалу” (Берест 2009, с. 154). Хоча у даному разі автор взагалі не вживає термінів “підземні” та “земляні” по відношенню до типів чернечих жител, але не важко помітити, що мова все ж таки йде про саме таке розмежування.

Пропонуючи розрізнення сучасної професійної земляної й підземної архітектури, маємо вказати на наступні їх відмінності.

1. Підземні споруди у більшості мають громадське, соціальне, масове призначення, – як от транспортне, промислове, релігійне, військове тощо. Тоді як у прикладах земляної архітектури переважають приватні й індивідуальні споруди.
2. Підземні споруди створюються з метою вирішення важливих і масштабних завдань містобудівництва або проектів громадського, державного рівня. Натомість земляна архітектура є свого роду камерним жанром і здебільшого стосується приватного житлового будівництва.
3. Підземні споруди є більш масштабними за своїми розмірами та більш технологічно оснащеними, ніж земляні.
4. Підземні споруди переважно повністю скриті під землею й не мають екстер’єрного виміру окрім входу. Земляні ж споруди мають як заглиблену частину, так і частину, яка вивищується над рівнем землі та може бути вирішена не тільки технологічно, а й естетично.

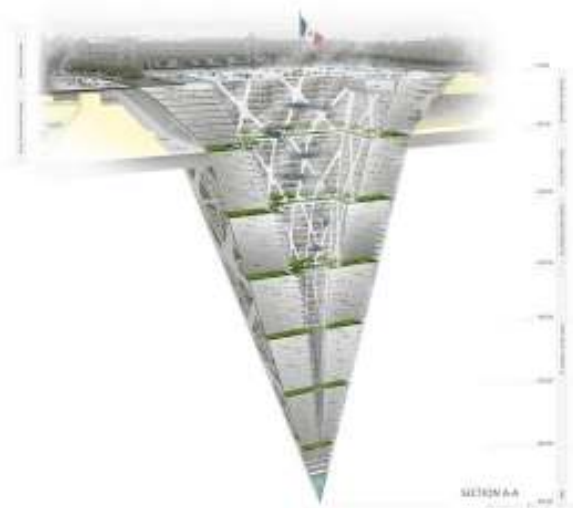
Як і у більшості інших жанрових розмежувань далеко не завжди відмінності між підземною й земляною архітектурою є абсолютно чіткими, а всі запропоновані розмежувальні ознаки не присутні завжди й одночасно. Наприклад, підземні споруди, як зазначалось, не мають екстер’єрного виміру. Проте, це стосується розрізнення саме сучасних земляних та підземних архітектурних споруд. В минулому ж траплялись виключення, – насамперед у тих випадках, коли йдеться про вирубані штучні печери у скелях, пагорбах з крейди, туфу тощо.

Такі печери, як правило, не спускаються вниз, а піднімаються вгору. Наприклад, С. Б. Хведченя, ведучи мову про такий об’єкт релігійного призначення, як печери, витесані у крейдових скелях, що розташовані на території Святогірського Успенського монастиря (Святогірської лаври), пише: “Потрапити безпосередньо до печерних келій можна через підземний хід довжиною 360 м. Він піднімається з висоти 65 м над рівнем моря до висоти 125 м. Трохи незвично, коли печерний хід веде не вглиб землі, як завжди повелося, а нагору. Це пов’язано з тим, що святогірські печери розташовані достатньо високо над рівнем річки Сіверський Донець, у крейдовій скелі.” (Хведченя 2009, с. 42.) Тобто, тут маємо справу з підземною архітектурою

(релігійне (масове) призначення, масштабність архітектурного комплексу, до якого крім келій входив і храм). Втім, даний артефакт має й екстер’єрний вимір, що дозволяє створення його пейзажних зображень. С. Б. Хведченя повідомляє: “Найпершим і найвідомішим зображенням

Іл. 4. “The New Charing Cross”. Лондонське метро на рекламному плакаті. Джерело: <https://en.wikipedia.org/>

Іл. 5. Проект “підземного хмарочоса” від компанії BNKR Architectur. Джерело: <http://www.bunkerarquitectura.com/the-earthscraper>

Святогірського монастиря є малюнок 1679 р., створений ченцями цієї обителі” (Хведченя 2009, с. 41). Далі дослідник уточнює: “На малюнку зображено річку Сіверський Донець і місто Цареборисів. Малюнок густо вкритий пояснювальним текстом. Центром композиційного рішення являється крейдяна скеля-бескид, зображення якої й було головним завданням невідомого нам автора цього малюнка. Верхня частина скелі має численні вікна-отвори, які одночасно освітлюють і вентилюють печерні коридори. Вхід до печери розташований достатньо високо від земної поверхні і до нього ведуть круті сходи. Важливо відмітити, що нижня ділянка «сходів на небеса» густо вкрита великими уламками скель, що зайвий раз свідчить про їх руйнування упродовж віків” (Хведченя 2009, с. 43).

У крейдяних пагорбах також вирубані житла корінних мешканців (представників одного з берберських племен) туніського міста Матмати. У долині річки Луари у Франції також трапляються поселення, вирубані у скелях з м'якого каменю. Зустрічаються подібні поселення в Ефіопії, Малі, Ту реччині. У всіх цих прикладах йдеться не про сучасні артефакти. Проте, навіть у таких історичних прикладах екстер'єр підземних споруд хоч і наявний, але є скоріше природним, а не штучним, як у зразках сучасної земляної архітектури.

Наявність штучного екстер'єру в об'єктах сучасної земляної архітектури створює умови для їх більш широкого художньо-естетичного аналізу в зіставленні зі зразками земляної архітектури, у яких художньо-естетичні якості можуть бути оцінені тільки у контексті інтер'єру. Більший художньо-естетичний вимір передбачає, у свою чергу, ширші зв'язки з іншими художньо-естетичними явищами. Отже, в контексті обраної для даної статті теми нам видаються цікавими деякі паралелі між образністю земляної архітектури та пов'язаними із землею літературними й візуальними мотивами та образами.

Іл. 6. М. Лін. Інсталяція Штормове поле. Джерело: <https://craftcouncil.org/magazine/article/horizon#&gid=1&pid=4>

Наголошуючи на демаркації земляної та підземної архітектури слід зазначити, що існує окремий ряд літературних творів, у яких йдеться про легендарні, міфічні саме підземні міста й споруди. До таких належить, наприклад, роман французького письменника, мандрівника та етнологі Л. Жаколіо “Сини Бога” (1873), у якому згадується про міфічну підземну країну Агарту (Агартху), подібну до так само міфічної Шамбали. Додав популярності Агарті також Дж.-

А. Сент-Ів д'Альвейдр, згадавши її у своїй книзі “Місія Індії У Європі” (1886), а пізніше – Ф. Оссендовський своєю роботою “І звіри, і люди, і боги” (1922). Читачі цих популярних на той час авторів були цілком підготовані до сприйняття ідеї підземного будівництва.

Втім, у подібних випадках література скоріше експлуатує *міфічну* ідею підземних цивілізацій, тоді як реальна сучасна підземна архітектура мотивована й обумовлена сучасною високотехнологічною *урбаністичною* цивілізацією. Крім того, для сучасної підземної архітектури вирішальними є надскладні технології будівництва, а не художньо-естетична виразність. Сучасна ж земляна архітектура є суттєво іншим явищем, ніж високотехнологічна підземна архітектура. У ній як раз значне місце займають художньо-естетичні якості. Саме тому, на нашу думку, земляна архітектура у більшій мірі може бути пов'язаною з вербальними та візуальними художніми текстами з подібними ж мотивами.

Однією з версій художньо-естетичної інтерпретації мотиву земляного житла є фольклорні та авторські твори для дітей. Художнім прообразом земляних будинків є житла тварин у казках і оповіданнях. Варто звернути увагу, що у вербальних текстах відсутня, як правило, деталізація такого житла. А от ілюстрації до дитячих казок, які особливо масово з'являються починаючи з ХХ ст., часто зображують земляне житло або нору як естетично привабливе й затишне помешкання. Своє бачення житла миші – однієї з героїнь казки Г. К. Андерсена “Дюймовочка”, – показує художник-ілюстратор Б. А. Діодоров (Іл. 1). Гриб, який росте на даху, та коріння, що виглядає з-під засніженої покрівлі, підказують, що житло мишки – це саме нора-землянка. Цікаві й художньо виразні зображення нори мишеняти знаходимо серед ілюстрацій художника Ю. А. Васнецова до казки В. В. Біанки “Лис та Мишеня” (Іл. 2). Художник підходить до свого завдання дуже нетрадиційно й зображує нору “у розрізі”, деталізуючи її інтер'єр та передаючи відчуття затишку й комфорту у такому земляному помешканні.

Вочевидь, саме подібні тексти й художні візуальні образи, з якими сучасна людина починає знайомитись з дитинства, допомагають на підсвідомому рівні формувати асоціації між земляним житлом (норами) та привабливістю, безпекою, затишком і комфортом. Тож не дивно, що навіть в деяких назвах проектів земляної архітектури ми знаходимо слово “нора”. Зразком такого архітектурного рішення є, наприклад, земляна вілла у швейцарському селищі Вальс (Vals), збудована у 2010 р. за проектом голландської архітектурної студії Christian Muller Architects (Іл. 3).

Втім, ще раз наголосимо на необхідності демаркації понять земляної та підземної архітектури і звернемо увагу на те, що використання у назві проекту слова “нора” не завжди свідчить про його належність до жанру саме земляної архітектури. Наприклад, на перший погляд інтерпретацією

Іл. 7. Е. Роджерс. Інсталяція з проекту “Ритми життя”. Джерело: <http://www.gardener.ru/library/translation/page3470.php?&print=1>

Іл. 8. Геогліф Уффінгтонський білий кінь. Джерело:
<https://en.wikipedia.org/>

ідеї нори може бути й пропозиція відомої компанії Taisei Corporation побудувати у Токіо підземне місто “Alice Cities”, дизайн якого переплітатиметься з мотивом кролячої нори, відомою усім за світовим бестселером Льюїса Керолла “Пригоди Аліси у Країні див”. Однак, за своєю конструкцією цей проект являє собою заглиблений у землю циліндр з надскладною системою комунікацій, вентиляції тощо. Акцент у даному випадку зроблений більш на технологічності, ніж на художності чи екологічності. Такі проекти, як ми вже зазначали, правильніше буде називати підземною, а не земляною архітектурою.

Високотехнологічні проекти мають, як

правило, дещо іншу прагматику й мотивацію та навіть іншим чином вибудовують свої традиції, які, вочевидь, слід виводити насамперед від фортифікаційних, захисних та оборонних споруд, а не від житлового будівництва чи простору мистецтва, – як у випадку з земляною архітектурою. Більш того, якраз масштабні сучасні підземні споруди нерідко самі виступають у якості важливого мотиву чи сюжетного тла у деяких творах сучасних авторів.

Значне підвищення уваги до підземного будівництва відбулось з початком проектування у різних містах світу метро. Закономірно, що цей суто технологічний процес знаходив відгук у текстах та візуальних образах культури. Характерними є створені у першій чверті ХХ ст. Чарльзом Шарландом (Charles Sharland) рекламні плакати Лондонського метро, у яких суто естетична виразність поєднується з раціональністю й логічністю схеми. Саме таке поєднання бачимо на плакатах “The New Charing Cross” (Іл. 4) та ряду інших зі збірки плакатів Лондонського транспортного музею. Верхню частину листів займає міський пейзаж, а нижня є уявним зображенням станції метро у розрізі.

У сучасній світовій архітектурі періодично з’являються надзвичайно масштабні й оригінальні проекти підземного будівництва. Заслужують на увагу творчі ідеї мексиканської компанії BNKR Arquitectura, яка займається розробкою проекту 65-поверхового “підземного хмарочоса” конусоподібної форми під назвою “Earthscraper” (“Землечос”) (Іл. 5). Загальна глибина конусоподібної споруди становитиме 300 м. Порожниста конусоподібної форми конструкція завдяки скляному даху буде легко впускати природне сонячне світло, а велика кількість дзеркал по периметру буде передавати його до найнижчих поверхів. Перші десять поверхів “землечосу” займатиме історичний музей Ацтеків, наступні десять міститимуть магазини та квартири, а решту поверхів займуть офісні приміщення. Такий варіант будівництва зумовлений значною сейсмічною активністю ґрунту на території Мексики, у результаті чого у її столиці Мехіко заборонено законодавством будівництво більш ніж восьмиповерхових споруд. Саме тому архітектори та проектувальники змушені шукати альтернативні варіанти, одним з яких і є “Землечос”: “The Earthscraper is the Skyscrapers antagonist in a historic urban landscape where the latter is condemned and the preservation of the built environment is the paramount ambition” (THE EARTHSCRAPER. [Online] 11).

У багатьох країнах створюються й реалізуються інші грандіозні й унікальні проекти підземного будівництва. У Нью-Йорку за проектом архітектора Джеймса Рамсі (James Ramsey) з архітектурної студії Raad Studio будується перший в історії світової архітектури повноцінний

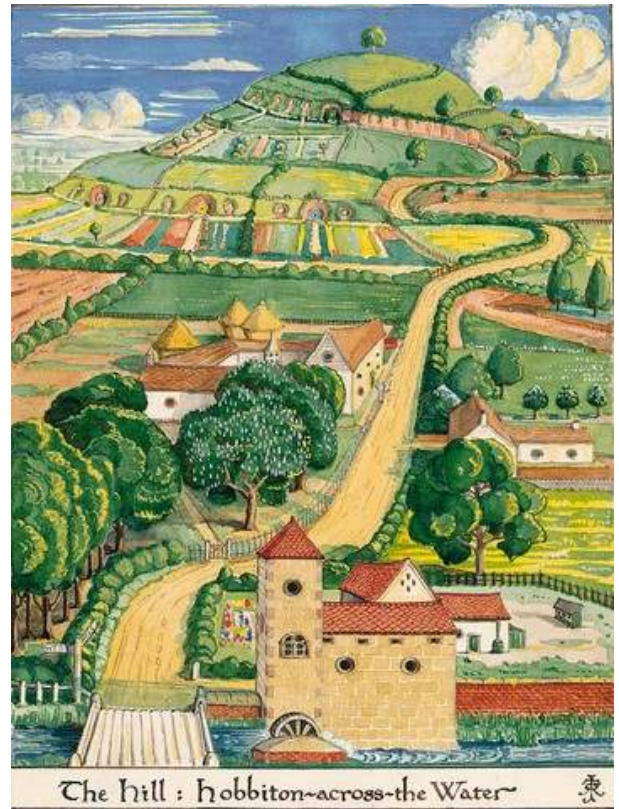
підземний парк. Передбачено, що “Lowline park”, відкриття якого заплановано на 2021 р, буде освітлюватись природним світлом, що передаватиметься перископічною системою дзеркал. Через нестачу місця дуже активно реалізуються підземні проекти у Сінгапурі. Цікаві проекти підземного міста створюють нідерландські архітектори компанії Zwarts & Jansma.

Однак ще раз звернемо увагу: якщо масштабна підземна архітектура стає джерелом тем, мотивів й образів для вербальної і візуальної художньої творчості, то камерна за характером земляна архітектура, навпаки, часто має певні вже відомі художні образи у якості джерела натхнення для митців-архітекторів. Крім того, на відміну від підземної архітектури, земляна архітектура цілком може мати спільні художньо-естетичні аспекти і з таким явищем як ленд-арт.

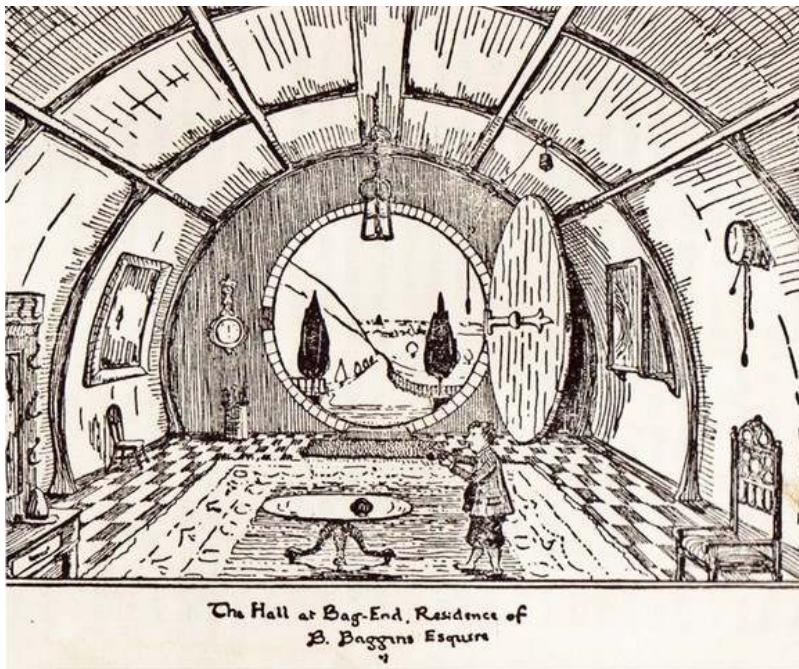
Land art, або земляне мистецтво (іноді також ландшафтне мистецтво) з'являється у ті ж самі 60-ті рр. XX ст., коли починає поширюватись і новий погляд на земляну архітектуру. Цей новий підхід у архітектурі, що, ймовірно, попередньо міг бути зумовленим художньою літературою, почав бачити у земляному будівництві не вимушену бідність і обмеженість, а новий естетичний підхід та творчі можливості. Художньо-естетичні аспекти такого житла у новому творчому ракурсі були не менш вагомими, ніж його функціональність. Що ж до екологічної проблематики, то у прагненні використовувати природні матеріали і навіть створювати за допомогою архітектури свого роду штучний “природний ландшафт” земляне будівництво однозначно перегукується з ідеями ленд-арту.

Дуже важливо в контексті нашої теми відзначити, що та ж сама екологічна проблематика не є байдужою і для авторів літературного фентезі. Наприклад, екологічні мотиви підкреслені (аж до відвертої заміни Чуми на Забруднення у четверці Вершників Апокаліпсису) у романі Ніла Геймена та Террі Пратчетта “Добрі знамення”. Є. О. Канчура, аналізуючи пов'язані із землею мотиви роману Т. Пратчетта “Пани та пані” зазначає: “Цікавим зіставленням звучать спроби Веренса владнати справи королівства через впровадження трипільної системи рільництва чи збагачення землі добривами. Він розуміє що, “все йде від землі (тут: soil), зроби землю правильною, і далі вже все буде”, але спрямовує на землю суто теоретичні, механічні зусилля, не забезпечені реальністю землі королівства, на відміну від відьми, яка слухає землю і відчуває її потреби” (Канчура 2011а).

Ленд-арт дуже тісно пов'язаний з природним ландшафтом, і працює фактично з тими ж матеріалами, що і земляна архітектура. У ленд-арті для вираження творчих ідей митцям слугували ті ж самі “земля, пространство ландшафта, камінь, вода, воздух, візуально організовані в определенні середовісї ситуації” (Кохан 2007, с. 128). Значні ландшафтні простори естетично оформлюються у роботах такої представниці ленд-арту як Майя Лін. Зокрема, у її інсталяції “Штормове поле” хвилі трави здіймаються на висоту до 5 метрів (Іл. 6).

Іл. 9. “Гобіт, або Туди і Звідти”. Художник-ілюстратор Дж. Толкін. Джерело: <https://lotr.fandom.com/pl/wiki/Hobbiton?file=Hobbitontolkien.jpg>

Іл. 10. "Гобіт, або Туди і Звідти". Художник-ілюстратор Дж. Толкін.
Джерело:
<https://www.liveinternet.ru/community/2281209/post107431672/>

Можна згадати також проект Ендрю Роджерса "Ритми життя", у якому представлені 46 масивних кам'яних інсталяцій (Іл. 7). Масштабні композиції, які формують значний ландшафтний простір створюють також Роберт Смітсон, Річард Лонг, Джеймс Таррел, Джим Деневан та інші представники ленд-арту.

Поступово ландшафтна земляна архітектура все більше зближується з ленд-артом. Земляний будинок розглядається як частина природи, фасад будинку практично зливаються з навколишнім середовищем. З іншої сторони, такі створені архітекторами ландшафти самі по собі стають повноцінними художніми проектами. Варто також звернути увагу на наявність

іноді певного спільного простору засобів образності та алюзій між деякими реальними історичними артефактами, сучасною земляною архітектурою, літературою фентезі та ленд-артом. Наприклад, такий відомий реальний історичний геогліф, як Уффінгтонський білий кінь (Іл. 8) за формальними ознаками цілком може бути інтерпретований в контексті своєрідного прото-ленд-арту. Він же став прообразом Білого коня з крейдяних пагорбів у циклі творів Террі Пратчетта про юну відьму Тіффані. А недалеко від Білого коня у цьому фентезійному світі виростають у землю (стають земляними) будинки, в яких мешкають герої творів Пратчетта.

Мабуть, саме жанр фентезі може запропонувати найбільшу кількість паралелей та ідейних і образних відповідностей до земляної архітектури. Адже в ньому в сучасній художній формі часто реінтерпретується міфологічна по суті свідомість, для якої мотив землі та єднання людини із землею був одним з визначальних. У певному сенсі земляні споруди є практичним просторовим упредметненням такої ідеї єднання, або, якщо навести вираз Є. Канчури щодо розвитку сюжету у романі Т. Пратчетта "Віщі сестри", - "реалізацією шаблонних висловів, пов'язаних з землею, у їхньому прямому, не метафоричному, значенні" (Канчура 2011а). Крім того, образність фентезі пов'язана з певними стилістичними посиланнями до давнього та середньовічного минулого. Земляна ж архітектура також веде свою передісторію саме від тих часів. Разом з тим, і фентезі, і сучасна земляна архітектура у своїй жанровій своєрідності є явищами зафіксованими не раніше XX ст.

Е. О. Канчура пише про особливий "мотив єднання людини й землі", який реалізуються і у творах постмодерністської модифікації жанру фентезі (Канчура 2011b, с. 84). Описані у романах Т. Претчетта архітектурні споруди, які спочатку зводяться як наземні, але потім ніби виростають у землю і стають земляними, також є одним із засобів такого єднання: "Претчетт неодноразово звертається до головного міста Діску – Анк-Морпорку, котре, за його словами, побудовано саме на собі: старі вулиці і поверхи домів заливали повені, вони занурювалися в землю, а на їх дахах зводилися нові будівлі. Так горища ставали підвалами, формуючи нове ціле з прадавніх прошарків" (Канчура 2011b, с. 90).

Іл. 11. “Володар перснів. Братерство персня”.
Художник-ілюстратор А. Лі. Джерело:
https://tolkienists.ru/photo/risunki/risunki_alana_li_john_alan_lee/alan_li/21-0-255

Втім, вочевидь, найпопулярнішими земляними будинками літературного походження стали гобітські будиночки, створені яскравою фантазією Дж. Толкіна. Гобіти, – герої ряду його творів, таких як “Гобіт, або Туди і Звідти”, “Володар перснів” та ін., – мешкали в земляних будинках, що прилягали до пагорбів і своїм зовнішнім виглядом нагадували нори. Ось як Дж. Толкін описує ці помешкання: “У норі попід землею жив собі гобіт. Ні, не в брудній вологій норі, де звідусіль стирчать хвости хробаків і смердить тванню, але й не в сухій і порожній піщаній норі, де ні на що присісти й нічого з’їсти: то була гобітська нора, а отже, – з усіма вигодами.

Вона мала довершено круглі двері, схожі на вікно в каюті вітрильника, – пофарбовані в зелений колір, із блискучою кулястою ручкою з жовтої міді рівно посередині. Двері провадили до трубоподібного передпокою, схожого на залізничний тунель, – дуже зручний незадимлений тунель, із панелями та кахляною підлогою, встеленою килимами, з полірованими стільцями вздовж стін і силою-силенною гачків для капелюхів і пальт, – гобіт любив гостей. Тунель зміївся далі й далі, заглиблюючись простісінько

(але не навпростець) у схил пагорба – Пригірка, як його називали всі, хто жив на багато миль довкола, – й у тунель виходило безліч маленьких круглих дверцят, то з одного боку, то з другого. Підійматися сходами – це було не для гобіта: спальні, ванні кімнати, льохи, комори (їх було чимало), гардеробні (він мав цілі кімнати, призначені для одягу), кухні, їдальні – всі вони розташовувалися на тому самому поверсі й навіть у тому самому коридорі. Найкращі кімнати бул и по ліву руку (якщо йти досередини), бо тільки вони мали вікна, глибоко посаджені круглі вікна, що виходили в садок і на прилеглі луки, які спускалися до річки” (Толкін 2011, с. 9).

До книг Дж. Толкіна створено чимало ілюстрацій. Неодноразово ілюстрував свої книги сам автор. Створені ним гравюри й акварелі водночас є унікальними художніми творами та документами, що засвідчують авторське бачення вигаданого фентезійного світу. Перше американське видання “Гобіт, або Туди і Звідти” з авторськими ілюстраціями було опубліковано 1937 р. видавництвом “Allen & Unwin”. На одній з перших сторінок було розміщено пейзаж з поселенням гобітів. Вдалині пейзажу на схилах пагорбів помітні земляні будиночки. Трошки пізніше (1938 р.) було видано книгу з кольоровими акварельними ілюстраціями автора (Іл. 9). Обидва варіанти мали підписи: “The hill Hobbiton across the Water”. На сторінках книги 1937 р. можна було побачити гравюру будинку гобіта з середини із авторським підписом “The Hall of Bag-End, Residence of B. Baggins Esquire” (Іл. 10).

Ряд професійних художників-ілюстраторів також виконували роботи до творів Толкіна. Відомим ілюстратором творів Дж. Толкіна є А. Лі. Українське видавництво “Астролябія” у 2011 р. видало книгу “Гобіт, або Туди і Звідти” обкладинку якої прикрашає зображення земляного житла гобіта. Подібна ж акварельна ілюстрація земляного житла гобіта авторства А. Лі розміщена в 1-му томі трилогії “Володар перснів: Братерство персня” опублікованого видавництвом “АСТ” у 2015 р. (Іл. 11).

Багато років працював над створенням ілюстрацій до творів Дж. Толкіна художник-ілюстратор Дж. Хоу, котрий згодом разом із Б. Сайблі уклав серію з двох книг “The Maps of Tolkien's Middle-Earth” (“Карти Середзем’я Толкіна”). Книга вийшла окремим виданням 2003 р. у видавництві “Houghton Mifflin”. А видавництво “Harper Collins Publishers” у 2013 р. видало книгу “The Art of the Hobbit за редакцією подружжя В. Хамонда та К. Скелл. Це арт-книга, у якій зібрано понад 100 зразків живописних та графічних робіт створених Дж. Толкіном за його власними літературними творами.

У 2003 р. російською мовою у видавництві “АТС” вийшла книга Грега Хільдебрандта-молодшого “Грег и Тим Хильдебрандты. Годы с Толкином”. Син одного з братів-близнюків, Грега Хільдебрандта, створив унікальне видання, яке вміщувало відомі роботи ілюстраторів 1970-х рр. до творів Дж. Толкіна. Земляний будиночок бачимо на ілюстрації, яка зображує відвідання Гендальфом гобіта Більбо (Іл. 12).

Візуальна версія світу Дж. Толкіна створена й кінематографом. Для зйомок фільмів за мотивами романів Дж. Толкіна режисер П. Джексон запросив згаданих раніше художників-ілюстраторів А. Лі та Дж. Хоу. Образи героїв, фантастичних істот, пейзажі, які постають в нашій уяві під час читання, були перенесені на екран. Нині групи туристів, прибічників екологічного руху та фанів творів Дж. Толкіна відвідують побудоване для зйомок у Новій Зеландії “селище гобітів”, яке згодом отримало назву “Hobbiton”.

Загалом, аудиторія прихильників творчості Дж. Толкіна настільки велика, що у молодіжній культурі 90-х рр. з’явився навіть так званий толкіністський рух та виникла

Іл. 12. “Грег и Тим Хильдебрандты. Годы с Толкином”.
Художники-ілюстратори Грег та Тім Хільдебрандти.
<https://agniyainteralia.blogspot.com/2012/12/2012.html>

Іл. 13. Модульний “Дім гобіта” від американської компанії Green Magic Homes. Джерело:
<http://abcnews.com.ua/ru/education/magichieskiie-doma>

толкіністська субкультура, яка активно продовжує розвиватись і у XXI ст. Фендом толкіністів займається різними видами власної творчості: фан-фікшн, фан-відео, фан-арт. Проводяться рольові ігри, фестивалі, конкурси косплею.

Природно, що у сучасній земляній архітектурі також можна побачити вплив художнього світу Дж. Толкіна. Іноді архітектори вказують на це абсолютно відверто назвою. Як от у випадку з модульним “Домом гобіта” американської компанії Green Magic Homes (Іл. 13). Втім часто і без такої конкретизації назви можна

побачити у споруді алюзії до художнього світу Дж. Толкіна. Такими є, наприклад, проекти архітектурної фірми від Петера Ветша (Peter Vetsch). Споруди цього відомого швейцарського архітектора демонструють, що земляний будинок третього тисячоліття здатен бути частиною ландшафту і при тому бути зовсім не схожим на примітивні земляні житла (Іл. 14). Його планування та рівень комфорту цілком задовольняють найвибагливішого мешканця: “The residential settlement consists of nine houses, three 3 bedroom, a 4 bedroom, a 5 bedroom, three 6 bedroom and a 7 bedroom house. The daytime areas are situated towards the south, the nighttime area towards the north. In the middle, you find the bathrooms and the connecting stairs to the basement” (EARTH HOUSE ESTATE LÄTTENSTRASSE. [Online] 10) варіанти освітлення застосовуються відповідні. Як зазначає А. Тетіор, підземні будинки проектується з різними видами освітлення: з боковим, природним через вікна з приямками; з верхнім zenітним освітленням через отвори чи ліхтарі на даху; з комбінуванням природного освітлення та світлопровідниками чи світлорозсіювачами; з повністю штучним освітленням (Tetior & Loginov 1989, с. 42).

У своєму проекті житлового комплексу П. Ветш використовує широкі скляні фасади, за допомогою яких освітлюються усі основні приміщення, окрім ванних кімнат, які освітлюються також природним світлом, але крізь вікна на даху. Композиція з будинків розгортається довкола невеликого штучного озера з декоративним ландшафтом. Цікаво, що будинки цього архітектурного комплексу насправді мають більш значні розміри, ніж це здається на перший погляд. Загальна площа комплексу складає 4000 кв. м. Споруда здається меншою через те, що будинки майже повністю вкриті землею та

Іл. 14. Житловий комплекс “Earth House Estate Lättenstrasse”.

Джерело: <https://en.wikipedia.org/>

Іл. 15. Земляний будинок за проектом П. Ветша. Джерело:

<https://lanight.livejournal.com/12549.html>

травною. Шар ґрунту над будинком виконує функцію “ковдри” та ізолює будинок від негативних зовнішніх чинників, — опадів, вітру, занадто низької або високої температур і навіть виступає звукоізолятором. Характерною особливістю проектів П. Ветша є декоративність, яка виявляється у відсутності прямих кутів та ліній. Гнучкі, органічні форми фасаду комплексу плавно перетікають у навколишній ландшафт (Іл. 15). На сьогодні у Швейцарії та Німеччині вже збудовано близько півсотні підземних будинків.

Ще одним прикладом поєднання дизайну та сучасної функціональності слугує проект будинку, який був розроблений архітекторами компанії Make Architects для відомого футболіста Г. Невілла (Іл. 16). Композиція розміщеного на пагорбі будинку нагадує квітку з декількома окремими пелюстками. Одним із завдань для архітекторів було створення екологічного та максимально енергетично незалежного будинку. З цією метою у проекті передбачені тепловий насос, фотомодулі та вітрогенератори. Форма споруди дозволяє інтер'єрам отримувати достатньо природного світла. Власне, крім естетики земляної архітектури у цьому проекті втілені ще й принципи зведення так званого “пасивного дому”. Облицьований камінням фасад будинку нагадує інсталяції Е. Роджерса, які ми згадували вище (Іл. 7). Завдяки такому проектуванню будинок від компанії Make Architects цілком гармонійно вписується у ландшафт Пеонінських пагорбів.

Говорячи про зв'язок сучасної земляної архітектури з літературними та кінематографічними образами ми не маємо на увазі свого роду ілюстрування чи упредметнення цих художніх образів засобами архітектури (навіть попри деякі окремі прямі відсилки, — як от із вищезгаданий “Дім гобіта” від компанії Green Magic Homes). Скоріше справа у свого роду “білому знанні”, про яке Є. О. Канчура, аналізуючи вплив творчості Дж. Толкіна на Т. Пратчетта, пише: “Созданный Пратчеттом мир основан на «белом знании» (white knowledge), что в известной мере, вышло из Толкиновского термина “Cauldron of Story”. То есть, истории его опираются на хорошо знакомые современному читателю факты и теории, которые, совмещаясь и перемешиваясь в “котле”, вызывают определенные ассоциации и в тоже время освежают взгляд читателя на мир. Отдельные составляющие белого знания приобретают новое значение, новую силу. Фантазийные элементы романов Пратчетта разработаны в ироническом, пародийном ключе. Успешность пародийного приема основана на том, что обязательные черты фэнтези, которым дал жизнь Толкин, стали элементами “белого знания”, то есть, заняли прочную позицию в сознании современного читателя” (Канчура 2005, с. 11).

Сучасні архітектори також є читачами й глядачами. Зокрема, важко уявити, щоб людина, яка має щонайменше відношення до творчої професії, не була б обізнана із “Зоряними війнами” Дж. Лукаса або “Володарем перснів” Дж. Толкіна. Тож можна припустити, що проектуючи об'єкти сучасної земляної архітектури митці враховують і своє “біле знання” (white knowledge) таких елементів загального культурного тла сучасності, як-от: літературні, кінематографічні та візуальні (ілюстративні) образи земляних жител.

Таким чином, можна констатувати, що у сучасному архітектурному просторі існують два різні підходи до роботи з земляним середовищем: високотехнологічна і масштабна підземна архітектура та екологічна й естетизована земляна архітектура.

Якщо підземна архітектура має традиції насамперед у оборонно-фортифікаційних, значних транспортних та промислових об'єктах, то земляна архітектура на рівні “білого знання” пов'язана насамперед із загальним культурним простором художньої творчості, літературними образами та ленд-артом.

Якщо підземна архітектура стимулює появу пов'язаних з такими високотехнологічними спорудами й проектами літературних і візуальних сюжетів, мотивів, образів, то земляна архітектура, навпаки, часто образно апелює до вже існуючих художніх текстів.

Сучасна екологічна земляна архітектура має суттєво інші мотивації, причини і навіть статус, ніж земляне будівництво попередніх історичних епох. Традиційне земляне будівництво було наслідком складних матеріальних, технологічних, кліматичних та інших подібних обставин. Натомість сучасна земляна архітектура, навпаки, пропонує здебільше доволі престижні й статусні проекти, які можуть забезпечити іноді навіть вищий, ніж звичайне житло, рівень комфорту. Крім того, причини її популярності знаходяться навіть не у матеріально-економічних або фізико-кліматичних обставинах як таких. Рушійною силою формування інтересу до такого роду житла у сучасності в значній мірі виступають гуманітарні аспекти, а саме:

Іл. 16. Земляний будинок від компанії Make Architects. Джерело: <https://archello.com/project/bolton-eco-house>

естетичні потреби, соціальна відповідальність, екологічна свідомість. Іншими словами, якщо давнє земляне будівництво було, як правило, результатом відсутності іншої (кращої) суто матеріальної та/або технічної можливості, результатом відсутності вибору, то сучасна земляна архітектура, навпаки, з'являється якраз в результаті вільного, естетично та екологічно аргументованого вибору (а не обмеженості можливостей).

Оскільки така архітектура має за свою причину не обмеженість можливостей, а якраз реалізацію аргументованого (в тому числі естетично) вибору, то ж не дивно, що свої прообрази вона може знаходити у так само не прагматичному й вільному світі художніх текстів та візуальних образів, де певна традиція естетизованого зображення земляного житла виникла раніше. Поширені в культурі вербальні та візуальні художні образи земляного житла, засвоєні на рівні "білого знання", цілком можуть надихати сучасних митців-архітекторів на створення реальних проектів земляної архітектури.

Зв'язок сучасної земляної архітектури з художніми текстами та образами є одним з прикладів того, що у сучасності не тільки реальне життя впливає на мистецтво, але і віртуальні художні світи починають все активніше формувати простір реальності.

Список джерел та літератури

- БЕРЕСТ, Р. Я., 2009, Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття, *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 13, 154-161.
- ГОТУН, І. А., 2013, Слов'яно-руське сільське житло та питання його відтворення, *Археологія і давня історія України*, 10, 20-47. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/89436/04-Gotun.pdf?sequence=1>
- КАНЧУРА, Е. О., 2005, Особенности отображения влияния "Властины колец" Дж. Толкина на мировоззрение (на примере творчества Терри Пратчетта), *Журнал Толкиновского общества Санкт-Петербурга "Палантур"*, 45, 11. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.tolkien.spb.ru/Pal-45.pdf>
- КАНЧУРА Е. О. Мотив єднання з землею в постмодерній фентезі (на матеріалі романів Террі Претчетта) // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. Збірник наукових праць. –

- Львів: Львівський Національний Університет ім. І. Франка, 2011. – Вип. 18. – С. 120–128. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_in_mov_2011_18_17.
- КАНЧУРА Е.О. Роль образу моря в реалізації мотиву землі. (роман “Вільні хлопці” Террі Претчетта) / Е.О. Канчур // Актуальні проблеми слов’янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. — 2011. — Вип. XXIV, ч. 1. — С. 84-93.
- КОХАН, Н. М., 2007, Ленд-арт в Могрице - 9 лет. Особенности его прирведения // *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва. Мистецтвознавство. Архитектура*, 4, 128-139.
- ТОЛКІН, ДЖ. Р. Р., 2011, *Гобіт, або Туди і Звідти*. Львів: Астролябія.
- ХВЕДЧЕНЯ, С. Б., 2009, Картографічний та краєзнавчий аспекти вивчення деяких підземних релігійних пам’яток України, *Історико-географічні дослідження в Україні*, 11, 36-51. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/geo/11/4.pdf>
- TETIOR, A. & LOGINOV V., 1990, *Design and construction of underground buildings and structures*. Kiev: Builder.
- EARTH HOUSE ESTATE LÄTTENSTRASSE. [Online] Available from: <https://architizer.com/projects/earth-house-estate-laettenstrasse/>
- THE EARTHSCRAPER. [Online] Available from: <http://www.bunkerarquitectura.com/the-earthscraper/dwf15qsirrpfpsncykqtnjdbf4hb50>

References

- BEREST, R. YA., 2009, Zhytlovi sporudy serednovichnoho chernetstva na zemliakh ukrainskoho Prykarpattia [Residential buildings of medieval monasticism on the lands of the Ukrainian Carpathian region]. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. 13, 154-161.
- EARTH HOUSE ESTATE LÄTTENSTRASSE. [Online] Available from: <https://architizer.com/projects/earth-house-estate-laettenstrasse/>
- HOTUN, I. A., 2013, Sloviano-ruske silske zhytlo ta pytannia yoho vidtvorennia [Slavic-Russian rural housing and questions about its reproduction]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 10, 20-47. [Online] Available from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/89436/04-Gotun.pdf?sequence=1>
- KANCHURA, E. O., 2005, Osobennosti otobrazheniya vliyaniya “Vlastelyna kolets” Dzh. Tolkyna na myrovozzrenye (na prymere tvorchestva Terry Pratchetta) [Features of displaying the influence of “Lord of the Rings” by J. Tolkien on worldview (on the example of Terry Pratchett's creativity)]. *Zhurnal Tolkynovskoho obshchestva Sankt-Peterburha “Palantyr”*. 45, 11. [Online] Available from: <http://www.tolkien.spb.ru/Pal-45.pdf>
4. KANCHURA E. O. Motiv Ednannya z zemleyu v postmodernly fentezi (na materiall romaniv Terri Pretchetta) // *Visnik Lvlvskogo univrsitetu. Seriya Inozemni movi. Zbirnik naukovih prats.* – Lvlv: Lvlvskiy Natsionalniy Unversitet Im. I. Franka, 2011. – Vyp. 18. – S. 120–128. – Rezhim dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_in_mov_2011_18_17.
- KANCHURA E.O. Rol obrazu morya v realizatsiyi motivu zemli. (roman “Vilni hloptsi” Terri Pretchetta) / E.O. Kanchura // *Aktualni problemi slov'yanskoYi filologiyi*. Seriya: Lingvistika i literaturoznnavstvo: Mizhvuz. zb. nauk. st. — 2011. — Vip. XXIV, ch. 1. — S. 84-93.
- KHVEDCHENIA, S. B., 2009, Kartohrafichni ta kraieznachnyi aspekty vyvchennia deiakykh pidzemnykh relihiinykh pam'iatok Ukrainy [Cartographic and ethnographic aspects of the study of some underground religious monuments of Ukraine]. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. 11, 36-51. [Online] Available from: <http://history.org.ua/JournALL/geo/11/4.pdf>

KOKHAN, N. M., 2007, Lend-art v Mohrytse - 9 let. Osobennosti eho proizvedenyi [Land art in Mogritsa - 9 years. Especially of its products]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv. Mystetstvoznavstvo. Arkhytektura*. 4, 128-139.

TETIOR, A. & LOGINOV V., 1990, *Design and construction of underground buildings and structures*. Kiev: Builder.

THE EARTHSCRAPER. [Online] Available from: <http://www.bunkerarquitectura.com/the-earthscraper/dwf15qsirrpfpsncykqtnjdbf4hb50>

TOLKIN, DZH. R. R., 2011, *Hobit, abo Tudy i Zvidty* [The Hobbit: or There and Back Again]. Lviv: Astroliabiia.

Художні тексти та образи в проектах сучасної земляної архітектури

Земляне будівництво попередніх епох було переважно вимушеним і невиразним в художньо-естетичному плані. Натомість в художніх текстах та пов'язаних з ними візуальних образах підземне/земляне середовище, у тому числі житло, часто зображувалось високохудожнім і привабливим. Саме вербальні та візуальні художні образи підземних споруджень цілком можуть надихати сучасних митців на створення реальних проектів земляної архітектури. Про це свідчать і назви, і зовнішні особливості деяких проектів. Віртуальні художні світи починають все активніше формувати простір реальності.

Ключові слова: земляна архітектура, підземне будівництво, землянка, ленд-арт, екологічне будівництво, взаємозв'язки між видами мистецтв.

Людмила Корнєєва, кандидат філософських наук, доцент, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя (Україна).

Liudmyla Kornieieva, PhD., Docent, Nizhyn Mykola Gogol State University (Ukraine)

Марина Дяченко, магістрант, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя (Україна).

Maryna Diachenko, MA student, Nizhyn Mykola Gogol State University (Ukraine)

Received: 20-11-2018

Advance Access Published: May, 2019